

Kvinnor, karriär och familj

En studie av svenska kvinnliga gymnastikdirektörers yrkeskarriärer och livsöden kring sekelskiftet 1900

LEIF YTTERGREN *Gymnastik- och idrottshögskolan i Stockholm*
HANS BOLLING *Uppsala*

I föreliggande artikel visas att kvinnor som utbildade sig till gymnastikdirektörer vid Gymnastiska centralinstitutet i Stockholm (GCI) var framgångsrika i sina yrkeskarriärer decennierna kring sekelskiftet 1900. Deras arbetsmarknad var nationell och inte minst internationell. Av avgörande betydelse för deras karriär var deras dubbla utbildning till sjukgymnast och gymnastiklärare. Samtidigt visas att deras karriärmöjligheter begränsades om de gifte sig.

Inledning¹

Den 12 juli 1905 skrev gymnastikdirektören Lydia Bergroth i ett brev till sina kurskamrater: "Reser 1 augusti till Biarritz och tar upp arbetet. Bor där tillsammans med god vän. – Även i år arbete på gemensam klinik i en kvinnlig gymnastiksal som Universitetet upplåtit."² Brevet är intressant då det uppmärksammar frågor kring kvinnliga gymnastikdirektörers livsöden och yrkeskarriärer kring sekelskiftet 1900. Den verksamhet de

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

1. Ett stort tack till Centrum för idrottsforskning, Riksarkivet och GIH, vilka möjliggjort forskningen.

2. Lydia Bergroth, Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. I, Gymnastik- och idrottshögskolans bibliotek, Stockholm (GIH), 12/7 1905.

Doc. Leif Yttergren (f. 1956) är lektor i idrottshistoria vid Gymnastik- och idrottshögskolan i Stockholm. År 1996 disputerade han på *Täflan är lifvet: Stockholmsidrottens organisering och sportifiering i Stockholm 1860–1898*.

Fil. dr Hans Bolling (f. 1966) disputerade 2005 på avhandlingen *Sin egen hälsas smed: Idéer, initiativ och organisationer inom svensk motionsidrott 1945–1981*.

Tillsammans har de bland annat varit redaktörer för *The 1912 Stockholm Olympics: Essays in the competitions, the people, the city* (2013) och *200 år av kroppsbyggnad: Gymnastiska centralinstitutet/Gymnastik- och idrottshögskolan 1813–2013* (2013).

E-post: Leif.yttergren@gih.se, Hans.Bolling@tyfonmail.se

bedrev som gymnastikdirektörer förde dem uppenbart utanför landets gränser.

Bilden av den sena 1800-tals medel- och överklasskvinnan är mångfasetterad. Dels finns en bild av en svag, bräcklig kvinna, inte sällan avbildad liggande i en divan eller till sängs till synes sjuk och orkeslös,³ dels finns en annan bild, byggd på senare tids forskning, som visar en stark, självständig och yrkesverksam kvinna, inte sällan mitt uppe i en framgångsrik karriär. Vi kommer att argumentera för att denna bild överensstämmer med många kvinnliga gymnastikdirektörers livssituation kring förra sekelskiftet.⁴ Detta kommer att framgå av en analys av yrkeskarriärer och livsöden för de kvinnor som tog examen från Gymnastiska centralinstitutet (GCI) i Stockholm 1893. Totalt rörde det sig om 25 studenter.

Syftet med studien är således att analysera kvinnors karriärmöjligheter i den fysiska offentligheten decennierna kring sekelskiftet 1900. Vilka var kvinnorna? Från vilket samhällsskikt kom de? Vilket civilstånd hade de, och hur påverkade ett eventuellt giftermål yrkeskarriären? Var och med vad arbetade de? Hur såg deras yrkeskarriärer ut över tid? Vilka strategier utvecklade de för att kunna positionera sig på arbetsmarknaden?

Bakgrund

Forskning har visat att under 1800-talets andra hälft ökade kvinnors, främst ur medel- och överklassen, utrymme att verka i offentligheten. En förändrad och mer jämlik lagstiftning förbättrade deras handlingsutrymme. De nya möjligheterna utnyttjades emellertid i begränsad utsträckning, då kvinnor fortsatt bland annat saknade många grundläggande rättigheter samtidigt som de också diskriminerades av informella strukturer. Bakom stärkandet av kvinnors rättigheter låg inte heller enbart en mer upplyst samhällsanda, utan även det faktum att den stora emigrationen i slutet av 1800-talet ledde till ett ökat kvinnoöverskott och att frågan om hur ogifta kvinnor skulle försörjas därmed vann ökad aktualitet. Perioden kan karaktäriseras som en tid när en stabil patriarkal samhällsstruktur gradvis ersattes med ökad individualitet och rörlig-

3. Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten: Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle* (Stockholm 1994) s. 79.

4. Sif Bokholm, *En kvinnoröst i manssamhället: Agda Montelius 1850–1920* (Stockholm 2000); Marie Steinrud, *Den dolda offentligheten: Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets högreståndskultur* (Stockholm 2008).

het, en tid då frågan om försörjning för bägge könen blev allt viktigare.⁵

Forskningen har dessutom visat att 1800-talets andra hälft präglades av en stark oro över befolkningens hälsotillstånd. Denna oro orsakades av de genomgripande samhällsförändringarna som ägde rum i västvärlden och perioden kom i sin samtid att benämnas ”nervositetens tidsålder”. Hälsorörelsen var starkt kopplad till klass och kön.⁶ Oron för den svenska befolkningens hälsoläge påverkade utbildningsväsende och arbetsmarknad, ett behov av personer med utbildning och kompetens att lindra och allra helst bota olika fysiska och psykiska åkommor uppstod. Läkarkåren hade här förstås sin givna roll, men den hade konkurrens från sjukgymnaster i kampen om vissa själar och sargade kroppar. Bägge hävdade med eftertryck att de med strikt vetenskapliga metoder framgångsrikt behandlade sina patienter. Bland de många ohälsotillstånd som behandlas med sjukgymnastik på 1800-talet fanns till exempel gonorré, tuberkulos och klumpfoot.⁷

Svensk gymnastik och GCI

Gymnastikdirektörerna utbildades vid det år 1813 instiftade Gymnastiska centralinstitutet i Stockholm, där de fick en dubbel examen som både sjukgymnaster och gymnastiklärare. GCI präglades av grundaren Per Henrik Lings (1776–1839) specifika gymnastiksystem: linggymnastiken, i utlandet känd som svensk gymnastik. Den spreds under 1800- och 1900-talen över världen och utgör Sveriges i särklass viktigaste bidrag till den internationella kroppskulturen. Linggymnastiken var uppbyggd kring fyra beståndsdelar: sjuk-, pedagogisk-, militär- och estetisk gymnastik. Delarna var tänkta att komplettera varandra och skulle använ-

5. Se bl.a. Christina Florin & Lars Kvarnström (red.), *Kvinnor på gränsen till medborgarskap: Genus, politik och offentlighet 1800–1950* (Stockholm 2001); Kari Melby et al, *Inte ett ord om kärlek: Äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930* (Göteborg 2006); Gunnar Qvist, *Konsten att bli en god flicka: Kvinnohistoriska uppsatser* (Stockholm 1978); Karin Widerberg, *Kvinnor, klasser och lagar 1750–1980* (Stockholm 1980); Ulla Wikander, *Kvinnoarbete i Europa 1780–1950: Genus, makt och arbetsdelning* (Stockholm 2006).

6. Se bl.a. Bode Janzon, *Manschetttyrken, idrott och hälsa: Studier kring idrottsrörelsen i Sverige särskilt Göteborg, intill 1900* (Göteborg 1978); Johannisson (1994); Dorothy Porter, *Health, civilization and the state: A history of public health from ancient to modern times* (London 1999); Peter N. Stearns, *Fat history: Bodies and beauty in the modern West* (New York 1997); Patricia Vertinsky, *The eternally wounded woman: Women, doctors, and exercise in the late nineteenth century* (Urbana 1994).

7. Anders Ottosson, *Sjukgymnasten – vart tog han vägen? En undersökning av sjukgymnastyrkets maskulinisering och avmaskulinisering 1813–1934* (Göteborg 2005) del II.

das alltefter vad situationen krävde för att skapa en fullständig fysisk och psykisk helhet, en harmonisk människa. Sjukgymnastiken och den pedagogiska gymnastiken, fortsättningsvis kallad friskgymnastik, utgjorde den absoluta lejonparten av den lingska gymnastikexporten.⁸

Det var till en början sjukgymnastiken som väckte människors intresse och gav GCI-utbildade gymnastikdirektörer möjlighet att försörja sig både i Sverige och utomlands. Det upprättades många sjukgymnastiska institut av varierat slag i städer och på bad- och kurorter. En viktig orsak till att många GCI-utbildade kom att ägna sig åt sjukgymnastik var ekonomisk. Sjukgymnastik kunde vara en lönsam affär.⁹

Den sjukgymnastiska behandlingen var uppdelad i rörelsebehandling och massage och avsåg att stimulera musklernas styrka, återföra leder till normal rörlighet, förbättra balansen, häva förstoppning med mera. Väl värt att ha i minnet är att behandlingen även om den kunde vara ekonomiskt lukrativ också var fysiskt ansträngande för sjukgymnasten. Risken för förslitningsskador var stor.¹⁰ Friskgymnastik var framför allt gymnastikundervisning i skolor, men kunde även ske i föreningsregi exempelvis i Stockholms kvinnliga gymnastikförening eller Gymnastiksällskapet Sköldmön i Göteborg.

GCI var nationellt och internationellt välrenommerat och dess verksamhet vida känd. Ett skäl till institutets framgång var att dess utbildning av sin samtid och företrädare ansågs vila på vetenskaplig grund.¹¹ Institutet gick också i bräschen för högre professionsutbildning för kvinnor i Sverige. Utbildningen öppnades för kvinnor 1864. Efter undervisning i sjuk- och friskgymnastik kunde kvinnor ta examen från GCI, från 1887 med statustiteln gymnastikdirektör. Detta berättigade dem

8. Hans Bolling, *Sin egen hälsas smed: Idéer, initiativ och organisationer inom svensk motionsidrott 1945–1981* (Stockholms 2005) s. 49; International congress for the history of sport and physical education, *8th international congress for the history of sport and physical education: At the request of International association for the history of physical education and sport (HISPA) arranged by Swedish society for the history of sport (SVIF): Uppsala, Sweden, 4–9 June, 1979: Congress report* (Uppsala & Stockholm 1979).

9. Anders Ottosson, "Svärdet, facklan och staven samt en ek på villovägar? Synen på sjuk och frisk vid GCI 1813 till cirka 1950", i Hans Bolling & Leif Yttergren (red.), *200 år av kropps- bildning: Gymnastiska centralinstitutet/Gymnastik- och idrottshögskolan 1813–2013* (Stockholm 2013) s. 87–89.

10. Olle Halldén, *Vandringsboken: En 50-årig brevkorrespondens mellan kvinnliga gymnastikdirektörer examinerade 1893 från Kungliga gymnastiska centralinstitutet* (Stockholm 1996) s. 199.

11. Benkt Söderberg, "P. H. Ling – heron, vetenskapsmannen och gudsbelätet: Något om Lingbilden under 1800- och tidigt 1900-tal", *Idrott, historia och samhälle* (1995) s. 111–133.

att dels arbeta som gymnastiklärare vid offentliga och privata läroanstalter, dels arbeta som sjukgymnaster efter att de erhållit legitimation från Medicinalstyrelsen.¹² Totalt utexaminerades 673 kvinnor från GCI under perioden 1865–1912.¹³

Männens utbildning vid GCI skilde sig från kvinnornas i det att de även utbildades i militärgymnastik. Deras första studieår vid GCI ägnades åt den, följt av frisk- och sjukgymnastik. Till skillnad från kvinnorna hade männen också möjlighet att avsluta sina studier efter varje läsår. De män som läste hela kursen och fick titeln gymnastikdirektör hade alltså en tripplexamen med rätt att arbeta inom försvaret, skolan samt hälso- och sjukvård.¹⁴

Direktörstiteln var relativt ny i det svenska samhället. Den förekom inom vissa statliga verk redan under 1600-talet, men efter aktiebolagslagens tillkomst 1848 började företagsledare inom aktiebolagen i ökad utsträckning att använda titlarna direktör och verkställande direktör.¹⁵ När direktörstiteln började tilldelas de studenter som utexaminerades från GCI syftade den inte heller främst på en gymnastiklärare utan på ägaren – innehavaren – av ett gymnastikinstitut.

Källmaterialet

Studien bygger framför allt på en unik brevväxling mellan medlemmarna av den kvinnliga kursen vid GCI åren 1891–1893. En vandringsbok cirkulerade mellan dem 1893–1943. Totalt skickades nästan 500 brev omfattande ett tusental handskrivna sidor. Därtill finns också ett hundratal fotografier bifogade, främst familjebilder. Brevens omfång varierar. Vissa skrev flera sidor långa brev och redogjorde i detalj för yrkeskarriär, familj och livets positiva och negativa sidor. Andra nöjde sig med en kort lägesrapport på en sida. Brevet är inbundna i fem volymer och förvaras i Gymnastik- och idrottshögskolans bibliotek.¹⁶ Pedagogen Olle Halldén har förtjänstfullt publicerat valda delar av denna brevsamling i "Vandringsboken", dock utan att göra någon djupare analys av breven. Halldéns

12. Gymnastiska centralinstitutet, *Kungl. Gymnastiska centralinstitutets historia 1813–1913* (Stockholm 1913) s. 422–423.

13. Gymnastiska centralinstitutet (1913) s. 380–396.

14. Gymnastiska centralinstitutet (1913) s. 407–417.

15. Sten Carlsson, *Yrken och samhällsgrupper: Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866* (Stockholm 1968) s. 63–64.

16. Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, GIH:s bibliotek.

sammanställning tillgängliggör dock denna unika brevsfatt och utgör en utmärkt och utförlig introduktion till det spännande källmaterialet.¹⁷

Det finns anledning att göra vissa källkritiska påpekanden med hänsyn till användandet av brev som källmaterial. Berättande källmaterial rymmer källkritikens klassiska problem kring närhet, tendens, beroende och urval. Ibland dröjde det, av olika skäl, flera år innan boken cirkulerat runt och kom tillbaka till en skribent, vilket givetvis påverkade minnesbilden av vissa händelser. Därtill kommer att inte alla kvinnor skrev lika frekvent. Några skrev ett stort antal brev medan andra skrev endast ett fåtal. Det är således främst de aktiva kvinnornas historia som är bevarad, kanske de mest trogna sitt yrkesval och den lingvgymnastiska saken. Men det faktum att samtliga brev passerade, och lästes av, samtliga brevskrivare borgar för att direkta felaktigheter och extrema tolkningar bör ha påpekats eller kommenterats. Brevskrivarna var inte främmande att kritisera varandra. Innehållet i de enskilda breven har också bedömts i relation till övriga brev, andra källor och tidigare forskning. Detta sammantaget innebär att fördelarna klart överväger eventuella risker när det kommer till att använda den kvinnliga kursen 1891–1893 vandringsböcker som huvudsakligt källmaterial.

Förutom brevsamlingen finns också en mängd tryckt och otryckt material i framför allt GCI:s arkiv i Riksarkivet och GIH:s bibliotek. Därutöver har folkbokföringsmaterial samt tidskrifter och tidningar använts för att kartlägga kvinnornas liv och yrkeskarriärer. Det kan avslutningsvis noteras att ett motsvarande källmaterial inte har påträffats för andra kvinnliga (eller manliga) kurser som tog examen vid GCI före första världskrigets utbrott. Det goda källäget är således en orsak till att fokus i studien ligger på de kvinnliga gymnastikdirektörerna; de manliga gymnastikdirektörerna lämnas utanför tills vidare, även om det hade varit intressant med en komparativ ansats.

Forskningsläge – en översikt

Allt sedan genushistorisk forskning etablerades på bredare front inom den akademiska världen har forskare intresserat sig för förhållandet mellan kön, deras handlingsutrymme och handlingsförmåga. Bland annat har kvinnors handlingsutrymme och handlingsförmåga i offentligheten

17. Halldén (1996) s. 13.

berörts i flera studier med olika inriktningar. Dessa har uppmärksammat rättighetsfrågor, både formella och informella. Sammantaget visar de på ökade möjligheter och rättigheter för kvinnor från 1800-talets mitt, men också på en backlash efter sekelskiftet 1900 då kvinnornas handlingsutrymme kringskars genom könsdiskriminerande lagstiftning samtidigt som en ökad kommunalisering av vissa kvinnodominerade yrken slog undan benen för många möjlighet att försörja sig som egenföretagare.¹⁸ Flera forskare har också belyst professionaliseringsprocessen, kopplad till olika yrkens maskulinisering respektive feminisering.¹⁹

En summarisk genomgång av det engelskspråkiga forskningsläget målar upp en bild som påminner om det svenska: 1800-talets senare hälft innebar att kvinnors ställning stärktes, men skillnaderna mellan könen förblev stora.²⁰ Från seklets mitt började kvinnor att i högre grad betraktas som självständiga individer. Det ledde till en markant ökning av antalet kvinnor som arbetade, samtidigt som de fick vissa möjligheter att göra karriär. Förbättrad tillgänglighet till utbildning öppnade dörrar på samma gång som det skedde förändringar av arbetscykeln. För det första fortsatte unga kvinnor att utgöra huvuddelen av den kvinnliga arbetskraften, även om de började arbeta senare på grund av den nya arbets- och skollagstiftningen och tack vare att möjligheter till högre utbildning öppnades för dem. För det andra, ensamstående kvinnor blev en del av arbetskraften i och med att kvinnor ur medelklassen kom att se på yrkesarbete som en passande sysselsättning. Det vill säga att yrkesarbete för dem inte enbart var något som privatekonomi krävde,

18. Boel Englund & Lena Kåreland, *Rätten till ordet: En kollektivbiografi över skrivande Stockholmskvinnor 1880–1920* (Stockholm 2008); Florin & Kvarnström (red.) (2001); Ingrid Hartman Söderberg, "Vidunder till kvinnor": Sju systrar som pionjärer i yrkesliv och offentlighet 1860–1935 (Örebro 2003); Lovisa af Petersens, *Formering för offentlighet: Kvinnokonferenser och Svenska kvinnornas nationalförbund kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 2006); Anita du Rietz, *Kvinnors entreprenörskap: under 400 år* (Stockholm 2013); Wikander (2006).

19. Sune G. Dufwa, *Kön, lön och karriär: Sjuksköterskeyrkets omvandling under 1900-talet* (Växjö 2004); Christina Florin, *Kampen om katedern: Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906* (Umeå 1987); Ottosson (2005); Lena Sommestad, *Från mejerska till mejerist: En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess* (Lund 1992); Ulla Wikander, *Kvinnors och mäns arbeten: Gustavsberg 1880–1980: Genusarbetsdelning och arbetets degradering vid en porslinsfabrik* (Lund 1988).

20. James C. Albisetti, Joyce Goodman & Rebecca Rogers (red.), *Girls' secondary education in the Western World: From the 18th to the 20th century* (New York 2010); Georges Duby, Michelle Perrot & Geneviève Fraisse (red.), *A history of women in the West. 4: Emerging feminism from revolution to world war* (Cambridge, Mass 1993); Deborah Simonton (red.), *The Routledge history of women in Europe since 1700* (London 2007); Louise A. Tilly & Joan W. Scott, *Women, work and family* (New York 1989).

utan något de ägnade sig åt av fri vilja. För det tredje, gifta kvinnor fortsatte att arbeta och återvände till arbetsmarknaden när barnen blev äldre.²¹

Flera av de yrken som kvinnor fick tillträde till under 1800-talets senare del betraktades inte bara som ett yrke utan även som ett kall. Det gällde bland annat sjuksköterskeyrket, som liksom gymnastyrket sågs som en lämplig karriär- och försörjningsväg för kvinnor ur de högre samhällsklasserna. Sjuksköterskeutbildningen skilde sig dock från gymnastikdirektörsutbildningen i det att den före 1951 var exklusivt inriktad mot kvinnor och att de fick en statligt sanktionerad legitimation först 1958. I idén kring yrken som kall fanns starka drag av kristendomens kärlekstanke, att de var av människovårdande, omhändertagande karaktär. Det innebar också att lönen inte sågs som den primära drivkraften bakom förvärvsarbetet – och att lönerna därmed hölls tillbaka. Det gällde i synnerhet inom vård- och omsorgssektorn. Denna lönediskriminering stärktes av, indikerar forskningen, att kvinnor inte heller ansågs ha behov av lika höga löner som män.²²

Feministiskt inriktad forskning, som intresserat sig för kvinnans ställning inom idrotten decennierna runt sekelskiftet 1900, har uppmärksammat ett samband mellan kvinnorörelsens utmaning av männens institutionaliserade överordning genom krav på lika rättigheter och den utformning den moderna idrotten fick.²³ Forskningen har även sett kvinnors idrottsutövande som ett viktigt medel i kampen för ett jämlikare samhälle, lika viktig för kvinnoemancipation som politiska rättigheter, utbildning och kampen för ekonomiskt oberoende.²⁴

Kvinnor hade svårt att vinna inträde på idrottens arenor under 1900-talets första hälft. Deras ställning inom idrotten har sammanfattats på ett pregnant sätt av pedagogen Eva Olofsson: "*Idrott har skapats*

21. Deborah Simonton, "Women workers; working women", i Deborah Simonton (red.), *The Routledge history of women in Europe since 1700* (London 2007) s. 148–158.

22. Åsa Andersson, *Ett högt och ädelt kall: Kalltankens betydelse för sjuksköterskeyrkets formering 1850–1933* (Umeå 2002) s. 21–22; Dufwa (2004), s. 15–16, 53–54; Mats Greiff, "Kall eller profession? Yrkeskulturer och skapandet av manligt och kvinnligt mellan klient och arbetsköpare", i Harry Petersson et al (red.), *Villkor i arbete med människor: En antologi om human servicearbete* (Stockholm 2006) s. 115.

23. Susan K. Cahn, *Coming on strong: Gender and sexuality in twentieth-century women's sport* (London 1995) s. 11–12.

24. Kathleen E. McCrone, *Sport and the physical emancipation of English women, 1870–1914* (London 1988), s. 289.

av och för män och dessutom beskrivits av män”.²⁵ Olofsson får medhåll av den engelske idrottshistorikern Richard Holt, som helt frankt konstaterat att idrott varit en maskulin värld och att kvinnorna förvisats till sidlinjerna såväl konkret som metaforiskt.²⁶ Kvinnor som velat utöva sina fysiska aktiviteter på egna villkor, som männen gjorde eller på annat sätt, tvingades kämpa emot dessa idéer för att kunna förverkliga det målet. Den mest högljudda kritiken mot kvinnor som idrottade var riktad mot dem som med alltför stor lust tog del av tävlingsliknande aktiviteter, till exempel fotboll, medan en mer återhållsam fysisk aktivitet ansågs kunna motiveras med hälso- och reproduktionsargument.²⁷

Vad kvinnor gjorde på sin fritid fördes in i ett nyttosystem och sågs som ett appendix till arbete, nödvändigt för att stärka kropp och själ så att de med nya krafter kom tillbaka till arbetslivet. Fysiska aktiviteter som kunde passas in i ett sådant mönster accepterades för både kvinnor och män. När aktiviteterna hotade att bli enbart nöje var möjligheterna att delta betydligt sämre för kvinnor än för män.²⁸

Detta innebar att den nyttoorienterade gymnastiken ansågs passa kvinnor bättre än tävlingsidrotten, och deras närvaro inom den var inte heller kontroversiell på samma sätt. GCI:s och den svenska gymnastikens utveckling är i ett svenskt perspektiv väl utforskad, dock med en kraftig koncentration på den pedagogiska gymnastiken och dess företrädare.²⁹ Ett undantag utgörs av Anders Ottossons studie av

25. Eva Olofsson, *Har kvinnorna en sportlig chans? Den svenska idrottsrörelsen och kvinnorna under 1900-talet* (Umeå 1989) s. 182; Richard Holt, *Sport and the British: A modern history* (Oxford 1992) s. 8.

26. Tony Mason, *Sport in Britain* (London 1988) s. 78.

27. Torbjörn Andersson, *Kung fotboll: Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950* (Eslöv 2002) s. 75–80, 309–320; Jennifer Hargreaves, *Sporting females: Critical issues in the history and sociology of women's sports* (London 1994) s. 3–4, kapitel 3–7; Leena Laine, "Jämlik idrott – ett brutet löfte", i Bo G. Nilsson (red.), *Idrottens själ* (Stockholm 2000) s. 56–73; George Kent Stanley, *The rise and fall of the sportswomen: Women's health, fitness and athletics, 1860–1940* (New York 1996) s. 7–8.

28. Catriona M. Parratt, "Making leisure work: Women's rational recreation in late Victorian and Edwardian England", *Journal of Sport History* 26:3 (1999) s. 476–480.

29. Hans Bolling & Leif Yttergren (red.) 200 år av kroppsBildning: Gymnastiska centralinstitutet/Gymnastik- och idrottshögskolan 1813–2013 (Stockholm 2013); Barbro Carli, *The making and breaking of a female culture: The history of Swedish physical education 'in a different voice'* (Göteborg 2004); Jan Lindroth, *Idrottens väg till folkrörelse: Studier i svensk idrottsrörelse till 1915* (Uppsala 1974); Jan Lindroth, *Gymnastik med lek och idrott: För och mot fria kroppsövningar i det svenska läroverket 1878–1928* (Stockholm 1993); Jan Lindroth, *Ling – från storhet till upplösning: Studier i svensk gymnastikhistoria 1800–1950* (Eslöv 2004); Jens Ljunggren, *Kroppens bildning: Linggymnastikens manlighetsprojekt 1790–1914* (Eslöv 1999); Pia Lundquist Wanneberg, *Kroppens medborgarfostran: Kropp, klass och genus i skolans fysiska fostran 1919–*

sjukgymnastyrkets historia: *Sjukgymnasten – vart tog han vägen?* Ottosson menar att sjukgymnastens historia utgör ”Sveriges kanske mest intressanta yrkeshistoria, nu helt glömd och uttraderad ur det allmänna medvetandet”.³⁰ Utöver att skriva yrkets historia vill Ottosson även förklara ”den könsomkodningsprocess som yrket genomgått”,³¹ det vill säga hur det gick från att vara ett yrke för män till att bli ett yrke för kvinnor. Han uppmärksammar även hur sjukgymnastyrket förändrades. Det gick från att ha varit manligt kodat till att bli ett yrke underordnat läkarkåren utövat framför allt av kvinnor. De kvinnliga sjukgymnasterna mötte inte något motstånd från sina manliga kollegors sida.³²

Internationellt har forskningen om den svenska gymnastiken främst handlat om hur den mottogs och spreds i skilda länder kring sekelskiftet 1900. Mottagandet var sällan välkommande.³³ När den svenska sjukgymnastiken introducerades i Tyskland vid mitten av 1840-talet var den kontroversiell, hade en kort blomstringstid för att sedan falla i glömska innan den återintroducerades på 1880-talet, mycket tack vare det stora intresset för Gustaf Zanders medikomekaniska gymnastik.³⁴ I sin studie av den danska kvinnogymnastiken visar Anne Lykke Poulsen hur den utvecklades till ett kvinnligt kompetensområde under 1900-talets första hälft samtidigt som gymnastiklärarna och den kvinnliga gym-

1962 (Åkersberga 2004); Suzanne Lundvall & Jane Meckbach, *Ett ämne i rörelse: Gymnastik för kvinnor och män i lärarutbildningen vid Gymnastiska centralinstitutet/Gymnastik- och idrotts-högskolan under åren 1944 till 1992* (Stockholm 2003).

30. Ottosson (2005) s. 4.

31. Ottosson (2005) s. 373.

32. Ottosson (2005) s. 307.

33. 8th international congress for the history of sport and physical education (1979); Ove Korsgaard, *Kampen om kroppen: Dansk idraets historie gennem 200 år* (Köpenhamn 1982); Else Trangbæk, *Mellem leg og discipline: Gymnastikken i Danmark i 1800-tallet* (Åbybro 1987).

34. Julia Helene von Schöler, *Über die Anfänge der Schwedischen Heilgymnastik in Deutschland: Ein Beitrag zur Geschichte der Krankengymnastik im 19. Jahrhundert* (Münster 2005). Gustaf Zander (1835–1920) var en svensk läkare vars sinnrikt konstruerade apparater på gymnastikens område tjänat som prototyp för många av dagens gym-maskiner. Idén till att skapa gymnastikmaskiner fick han när han sommarjobbade som gymnastiklärare vid sina systers flickskola åren runt 1860. Apparaterna skulle ersätta honom själv och andra som rörelsegivare. Metoden blev populär och hans Zanderinstitut öppnades över stora delar av världen. Tack vare de hundratals Zanderinstitut som växte fram runt om i världen blev Gustaf Zander sin tids internationellt mest kände svenska läkare. Störst framgång rönt Zanderinstitutet i Tyskland där 1884 års lag om olycksfall under arbete, som stadgade om invalidersättning i förhållande till den uppkomna minskningen av arbetsförmågan, ledde till ett ökat intresse för rehabilitering. År 1911 fanns hela 206 Zanderinstitut i Tyskland. Moberg (1920) s. 339–347.

nastiken professionaliserades.³⁵ Lykke Poulsens studie innehåller också ett kollektivbiografiskt kapitel där hon uppmärksammar 166 kvinnliga gymnastiklärare i det danska huvudstadsområdet år 1933. Hennes studie visar att de kom från samhällets övre skikt. Liknande resultat avseende social bakgrund bland kvinnliga gymnastiklärare framkommer i Sheila Fletchers studie av den kvinnliga fysiska fostran i England.³⁶ Huvudfokus i Lykke Poulsens studie ligger dock på förståelsen av kvinnlighet hos kvinnogymnastikens aktörer och på utvecklingen av kvinnogymnastik som ett kvinnligt kompetensområde och inte på yrkeskarriärer och livsöden hos en grupp som väljer att utbilda sig till gymnastiklärare.

Sheila Fletcher har uppmärksammat kvinnliga engelska gymnastiklärare. Dessa hade en mycket tydlig koppling till Sverige och GCI i och med att det var GCI-alumnen Martina Bergman-Österberg som stod bakom den första engelska utbildningsinstitutionen för gymnastiklärare 1885. Det kom att dröja till 1930-talet innan liknande utbildningsinstitutioner för män skapades. Fletcher visar att den engelska utbildningen var trogen Ling och den svenska gymnastiken och att eleverna efter examen kom att sändas ut som "missionärer" för den svenska gymnastikens sak. Bergman-Österbergs elever introducerade svensk gymnastik inom delar av det brittiska skolväsendet. Dessa kom också redan under 1800-talets sista år att skapa en intresseorganisation, the Ling Association, med uppgift att kontrollera utbildningar och stärka gruppens professionella identitet, bland annat genom att arrangera fortbildningskurser.³⁷ Den svenska gymnastiken, frisk- och sjukgymnastik har således berörts explicit av flera forskare nationellt och internationellt, dock inte utifrån våra frågeställningar.

Begrepp och metod

Studien tar avstamp i begreppen handlingsutrymme och professionalisering. De används för att analysera de kvinnliga gymnastikdirektörernas yrkeskarriärer och arbetsvillkor. Förstnämnda begrepp används flitigt i arbetslivs- och förvaltningsforskningen och statsvetaren Len-

35. Anne Lykke Poulsen, *"Den kvindelige Kvinde". Kampen om kvindelighed, medborgarskab og professionalisering i dansk kvindegymnastik 1886–1940* (Köpenhamn 2005).

36. Lykke Poulsen (2005) s. 77–78; Sheila Fletcher, "The making and breaking of a female tradition: Women's physical education in England 1880–1980", *British Journal of Sports History* 2:1 (1985) s. 29–39.

37. Fletcher (1985).

nant Lundqvist var en av de första att använda begreppet. I Lundqvists begreppslåda finns också, förutom handlingsutrymme, begreppet handlingsförmåga. Vissa forskare använder även det närliggande begreppet handlingsfrihet.³⁸ Begreppet handlingsutrymme ser vi som mest användbart i analyser av skilda yrkeskategoriers arbetsvillkor och nyttjas även i denna studie. Det innehåller även en maktaspekt då handlingsutrymmet skapas i relation till andra aktörers villkor inom fältet. En aktör tenderar att ha en underordnad position, och en annan har en överordnad inom fältet.³⁹ Läkare, manliga sjukgymnaster, sjukgymnaster med annan utbildning, sjukgymnastbiträden var några av de aktörer som de GCI-utbildade kvinnliga gymnastikdirektörerna positionerade sig mot inom sitt fält, och som teoretiskt kunde begränsa deras handlingsutrymme i likhet med strukturella förutsättningar som arbetsmarknadslagstiftning och dylikt.

Vilka möjligheter och hinder finns det för aktören att styra sitt eget agerande och handlande, graden av autonomi i relation till strukturen och ovan nämnda aktörer inom fältet? Vi intresserar oss således för i vilken grad de kvinnliga gymnastikdirektörerna hade möjlighet att styra sitt eget agerande, främst det professionella. Vilket handlingsutrymme, inskränkningar och begränsningar, formella och reella, fanns det för kvinnorna att utöva sin profession?⁴⁰

Det andra analytiska begreppet är professionalisering. Den historiskt och sociologiskt inriktade professionsforskningen har genom åren haft olika inriktningar. Dels har den undersökt hur yrkesgrupper som läkare, jurister och ingenjörer skapat sig ett yrkesmonopol. Dels har den intresserat sig för själva professionaliseringsprocessen, det vill säga när och hur en sysselsättning utvecklades till ett yrke utifrån vissa givna

38. Se t. ex. Ingrid Karlsson, *Att leda i kommunal äldreomsorg: Om arbetsledares handlingsutrymme, handlingsfrihet och skilda lojaliteter: exemplet Halland* (Växjö 2006) s. 94–98.

39. Karolina Parding, "Lärares arbetsvillkor – Handlingsutrymme i tider av förändrad styrning", *Didaktisk Tidskrift* 19:2 (2010) s. 96–98.

40. Forskningen om begreppen handlingsförmåga, handlingsutrymme, handlingsfrihet är omfattande och sträcker sig över lång tid. Se bland annat, Lennart Lundqvist, "Aktörer och strukturer", *Statsvetenskaplig tidskrift* 87:1 (1984) s. 1–22; Bo Rothstein, "Aktör-struktursatsen: Ett metodiskt dilemma" *Statsvetenskaplig tidskrift* 91:1 (1988) s. 27–40; Johan R. Norberg, *Idrottens väg till folkhemmet: Studier i statlig idrottspolitik 1913–1970* (Stockholm 2004) s. 29–31; Gunnar Aronsson & Hans Berglind, *Handling och handlingsutrymme* (Lund 1990); Mats Lundgren, *Den kommunala förvaltningen som rationalistiskt ideal: En fallstudie om styrning och handlingsutrymme inom skola, barnomsorg och miljö- och hälsoskydd* (Uppsala 1999).

kriterier.⁴¹ Annan professionsforskning lägger tyngdpunkten vid att belysa kontroll och makt över kunskapsutvecklingen inom yrket, och ser detta som det centrala vid konstituerandet av en profession. I denna process spelade utbildningsinstitutioner som till exempel GCI en viktig roll som kunskapsförmedlare och statussymbol.⁴² Det gäller att ha kontroll över den teoretiska och praktiska kunskapsbasen för att yrket ska erhålla legitimitet och status. Denna upprätthålls sedan genom det som forskningen benämner "stängningsstrategier", såsom höga inträdeskrav, formella examina och krav på legitimation med mera.⁴³

Det är främst den senare inriktningen inom professionsforskningen som har relevans för vår studie av de kvinnliga gymnastikdirektörerna. I ett professionaliseringsperspektiv är gymnastikdirektörernas dubbla formella yrkeskompetens – sjukgymnast och gymnastiklärare – intressant och sticker ut. Vi ställer oss frågor om vilka strategier gymnastikdirektörerna använde för att få anställning, status och legitimitet på arbetsmarknaden, såväl i den offentliga sektorn – skolor och sjukhus – som i den privata sfären – bad-, kurorter och gymnastikinstitut.

I det följande används en kollektivbiografisk eller prosopografisk metod, det vill säga att information om GCI-kvinnornas sammanställs och utgör grunden för analyser av deras yrkeskarriärer. Metoden används med fördel vid undersökningar av människor som verkar inom samma fält och för vilka samma typ av uppgifter går att samla in. Metoden skapar möjlighet att teckna kartor över hur egenskaper och tillgångar fördelar sig. Men den ger också möjligheten att analysera individers och

41. Florin (1987) s. 72–73, 181–184; Tomas Peterson, *Den svengelska modellen: Svensk fotboll i omvandling under efterkrigstiden* (Lund 1993) s. 22–34; Rolf Torstendahl, "Professionell och facklig strategi", i Anders L. Johansson (red.), *Fackliga organisationsstrategier* (Stockholm 1997) s. 40–48; Leif Yttergren, *Träna är livet: Träning, utbildning och vetenskap i svensk friidrott, 1880–1995* (Malmö 2012) s. 12–15. Se även Mats Greiff, *Kontoristen, från chefens högra hand till proletär: Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840–1950* (Lund 1992); Staffan Selander (red.), *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap: Professionaliseringens sociala grund* (Lund 1989).

42. Inga Hellberg, "Könsutjämning och könspolarisering inom professionerna på dagens svenska arbetsmarknad", i Staffan Selander (red.), *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap: Professionaliseringens sociala grund* (Lund 1989); Magali Sarfatti Larson, *The rise of professionalism: A sociological analysis* (Berkeley 1979).

43. Inger Erixon Arreman, *Att rubba föreställningar och bryta traditioner: Forskningsutveckling, makt och förändring i svensk lärarutbildning* (Umeå 2005) s. 39–43. Arvedsons institut i Stockholm började 1902 utexaminera legitimerade gymnastikdirektörer. Från 1909 utexaminerades legitimerade gymnastikdirektörer även från Sydsvenska gymnastikinstitutet i Lund. Gällande konkurrensen från bristfälligt utbildade personer se t.ex. Theodor Bergqvist, *Den svenska gymnastikens spridning 1813–1913* (Wörishofen 1913) s. 68.

grupperns strategier när de träder in i skilda sociala fält och blir fysiska realiteter i offentligheten, samt möjligheten att få kunskap om tidsandan och värderingarna inom ett visst fält.⁴⁴

Gymnastikdirektörerna och deras yrkeskarriärer 1893–1933

Kvinnornas ålder och klasstillhörighet: Den 15 maj 1893 tog 25 unga kvinnor examen efter två års studier vid GCI.⁴⁵ De hade en medelålder på drygt 24 år, den yngsta var nyss fyllda 21 och den äldsta fyllde 29 år halvannan månad senare. Åldersmässigt var de således en relativt homogen grupp. Varifrån kom de och ur vilket samhällsskikt? Tidigare forskning har visat att det främst var kvinnor ur samhällets övre skikt som skaffade sig formell utbildning och gjorde karriär, och vi visar att detta även gällde för de kvinnliga gymnastikdirektörerna. Arbetarklassens kvinnor hade inte detta handlingsutrymme kring det förra seklet.

Från år 1887 motsvarade antagningskraven till GCI de som gällde vid Högre lärarinneseminariet.⁴⁶ För antagning fordrades det att eleven fyllt 17 år och hade genomgått de prov som stadgades, vilket innebar uppvisande av godkända kunskaper i kristendom, historia och geografi, räkning, naturkunskap och svenska, franska, tyska och engelska.⁴⁷ Flera av de som började vid GCI hade också avlagt studentexamen i privat regi.⁴⁸

En grov geografisk uppdelning efter födelseplats ger vid handen att nio av de antagna kvinnorna var födda i Svealand, sju i Götaland, fyra i Norrland och fem utomlands – två i Finland och en vardera i Danmark, England och Norge. De som tog examen härrörde alltså från

44. Donald Broady, *Formering för offentlighet: En kollektivbiografi över Stockholmskvinnor 1880–1920* (Uppsala 1998); Donald Broady, "French prosopography: Definition and suggested readings", *Poetics* 30:5–6 (2000) s. 381–385.

45. Antalet sökande till GCI var våren 1891 rekordstort. Sammanlagt 132 "svenskor" sökte och av dem antogs 22 och 21 tog examen 1893. Den 22:a tog examen 1895. Förutom de "svenska" eleverna fanns fyra internationella elever i kursen 1891–1893. *Svenska Dagbladet (SvD)* 1/6 1891, s. 2; *Aftonbladet (AB)* 25/5 1895, s. 6.

46. Gymnastiska centralinstitutet (1913) s. 253.

47. *Nordisk familjebok*, bd 7 (Stockholm 1884) sp. 335.

48. Ester af Klintberg, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. V (GIH:s bibliotek), 26/1 1940; Tekla Svedlund, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. V (GIH:s bibliotek), 27/5 1939; *Dalpilen* 3/6 1890, s. 5; Elin Odencrantz, *Matrikel över svenska kvinnor, som avlagt examen vid universitet eller högskola i Sverige 1875–1914* (Stockholm 1914) s. 8, 22. Det hade blivit tillåtet för kvinnor att ta studentexamen som privatister 1870, även om de högre allmänna läroverken endast var öppna för pojkar fram till 1927.

hela Sverige och det internationella inslaget i klassen var 20 procent.⁴⁹

Att klassificera människor i grupper är ett vedertaget sätt att bilda sig uppfattningar om deras klasstillhörighet. I det följande kategoriseras studenterna efter deras fäders yrken. Vi har använt oss av den indelning som utformats av historikern Sten Carlsson. Sammanlagt handlar det om sex yrkeskategorier: storföretagare, ämbetsmän, tjänstemän, småföretagare, bönder och arbetare.⁵⁰

TABELL 1: *Fädernas yrken bland de kvinnor som tog examen vid Gymnastiska centralinstitutet (GCI) i Stockholm 1893*

Yrkeskategori	Antal
Storföretagare	3
Ämbetsmän	12
Tjänstemän	3
Småföretagare	5
Bönder	—
Arbetare	2
Totalt:	25

Källor: Rotemansarkivet 1878–1926 (SSA); Folkräkningar (Sverige befolkning), (RA); Födelse- och dopböcker, SVAR, (RA); <digitalarkivet.arkiverket.no>; *Åbo Underrättelser*.

Av tabell 1 framgår att hälften av studenternas fäder återfanns inom ämbetsmannaklassen, därutöver var fördelningen relativt jämn mellan storföretagare, tjänstemän och småföretagare. Det är värt att notera att två av de antagna studenterna hade fäder som kan föras till arbetarklassen: Eva Braun, som växte upp som fosterbarn, men trots sin bakgrund tog hon studentexamen, och Anna Johansson vars fader var vaktmästare och moder biljettförsäljerska. Båda var emellertid uppvuxna i Stockholm.⁵¹ Bondebefolkningen saknade helt representation bland studenterna. De kvinnor som började studera vid GCI kom alltså framför allt från samhällets övre skikt. Detta skiljer dem från studenterna vid folkskolelärarseminarierna, vilka i huvudsak stammade från den lägre

49. En av de finlandsfödda, Hildur Ottelin, var uppvuxen i Sverige. Därav skillnaden i förhållande till not 45.

50. Sten Carlsson, *Svensk ståndscirkulation 1680–1950* (Uppsala 1950).

51. Rotemansarkivet 1878–1926 (SSA); Odencrantz (1914) s. 8.

medelklassen – låt vara att de stod över sina manliga kollegor i socialt hänseende.⁵²

Det räckte dock inte med att vara välutbildad och komma från rätt samhällsskikt för att få studera vid GCI. De som beviljades tillträde skulle också ha de rätta fysiska förutsättningarna för att klara det fysiskt krävande yrkesvalet. År 1890 hade ansökningskraven kompletterats med krav på intyg om tidigare genomförda gymnastikutbildningar, samt formuleringar som ”att ingen må antagas till elev, ’som icke har en frisk och stark kropp’”.⁵³

Civilstånd och yrkeskarriär

Inledningsvis argumenterades för att de kvinnliga gymnastikdirektörerna var starka självständiga yrkeskvinnor, men vad hände med yrkeskarriären vid giftermål och barnafödande? Våra resultat visar med något undantag att de tvingades göra ett val: antingen yrkeskarriär och barnlöst singelliv eller familj och barn men ingen yrkeskarriär. Vid utbildningens slut 1893 var alla 25 kvinnor ogifta.⁵⁴ Tämmligen omgående gifte sig emellertid den hemvändande norskan Alida Lampe med en präst, flyttade till Nordnorge och gav upp yrkeskarriären. Hon blev i stället hemmafru och tog hand om familjens barn. Det innebar dock inte att hon helt släppte kontakten med gymnastiken. Hon gav ibland massage och hade enligt egen utsägo ett rykte om sig om vara en ”klok kone”.⁵⁵ En av döttrarna, Laura Devold, kom också att följa i hennes spår och studerade vid GCI under 1920-talet.⁵⁶ Uppenbarligen begränsade äktenskapet och barnen Lampes handlingsutrymme. I det följande ska gymnastikdirektörernas civilstånd över tid redovisas samt giftermålets betydelse för yrkeskarriären diskuteras.

52. Carl Olof Arcadius, ”De svenska folkskoleseminariernas uppkomst och utveckling”, i *Folkundervisningskommitténs betänkande. 1: Folkskoleseminarierna, Bd 3, Bilagor: Historik och statistiska utredningar* (Stockholm 1911) s. 138.

53. Gymnastiska centralinstitutet (1913) s. 263–265, citat s. 265.

54. En av dem, Hilda Moberg, född Larsson hade emellertid varit gift med en postexpeditör. Hon var också den enda av kursdeltagarna som aldrig bidrog med brev i vandringsboken.

55. Alida Lampe, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. I* (GIH:s bibliotek), 9/2 1895, 22/9 1902, 8/8 1901; vol. V, 25/6 1940.

56. Louise von Bahr, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. III* (GIH:s bibliotek), 26/2 1924. Även Alida Lampes faster Elisabeth hade examen från GCI, 1877, och varit verksam som gymnastiklärarinna vid offentliga kursen för utbildande av lärarinnor i Norge 1879–1900, vid kvinnliga seminariet i Kristiania och hade haft egen gymnastikpraktik i Kristiania. Vid Föreningen GCIs kurs 1921 var hon ålderspresident.

TABELL 2: *De kvinnliga gymnastikdirektörernas civilstånd 1893–1933*

År	Gifta	Ogifta	Uppgift saknas/ avlidna	Totalt
1893	1	24		25
1903	10	14	1	25
1913	12	12	1	25
1923	13	10	2	25
1933	13	8	4	25

Källa: Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893 (GIH:s bibliotek), vol. I–V.

Av tabell 2 framgår, att av de kvinnor som examinerades 1893 hade tio gift sig 1903 och hälften vid 1913. Totalt gifte sig 13 av 25 efter examen. De som gifte sig gjorde det således relativt sent i livet, vilket överensstämmer med tidigare forskning som visar att genomsnittsåldern för giftermål i Stockholm under perioden 1880–1889 var 28,8 år för kvinnor ur samhällets översikt.⁵⁷ Det är troligt att det handlade om ett strategiskt beslut. Efter utbildningen brann flera av kvinnorna för sitt yrke. De kände ett kall, och en inte allt för djärv gissning är att de var medvetna om att deras professionella handlingsutrymme skulle begränsas vid ett eventuellt giftermål och barnafödande.

Ur vilket samhällsskikt kom då männen som kvinnorna gifte sig med? Fyra av GCI-kvinnorna gifte sig med läkare: Eva Braun, Elin Casse, Elsa af Klintberg och Signe Knoch. Knoch studerade även medicin. Efter att ha arbetat som sjukgymnast i Söderköping sommaren 1893 inledde hon medicinstudier i Uppsala hösten 1893. År 1898 tog hon medicine kandidatexamen.⁵⁸ Året därpå gifte hon sig med Patrik Haglund, blivande professor i ortopedisk kirurgi och tillika en nyckelperson bakom uppdelningen av sjuk- och friskgymnastikutbildningarna 1934.⁵⁹ Bland de makar som inte var läkare fanns två adjunker, samt en vardera av lantmätare och hemmansägare, byggmästare och verkstadsingenjör, direktör, präst och konstnär. Kvinnorna gifte sig alltså inom sin sociala kategori och gjorde med undantag för de två ur arbetar-

57. Margareta R. Matović, *Stockholmsäktenskap: Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850–1890* (Stockholm 1984) s. 180–189, 326.

58. Odenrantz (1914) s. 22.

59. S. E. Patrik Haglund, <<http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/13511>>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Harald Nilsonne), hämtad 2015-02-13.

klassen, som båda gifte sig, ingen klassresa vare sig uppåt eller nedåt på klasstegen.

Vad hände då med karriärerna efter giftermålet? Fortsatte GCI-kvinnorna att vara yrkesverksamma? Av de totalt 13 som gifte sig var det, förutom Alida Lampe som aldrig började arbeta som vare sig sjukgymnast eller gymnastiklärare, två som redan hade lämnat yrket eller påbörjat en annan yrkeskarriär när de gifte sig: Eva Braun och Signe Knoch. Av de resterande tio kom nio att i olika hög grad trappa ner på sin yrkesverksamhet efter giftermålet. Några kom att lägga all sin tid på hem och familj.⁶⁰ Elin Fredga var tydlig i sitt val: "Gymnastiken ligger fortfarande alldeles nere för mig [...] i främsta rummet går ju alltid hemmet".⁶¹ Andra kom vid sidan av hem och familj att engagera sig politiskt och i sociala frågor. Exempelvis Anna Österlund, gift med en läroverksadjunkt från Västervik, som 1912 blev tillfrågad om att ta plats i Västerviks stadsfullmäktige för de frisinnade, men tackade nej.⁶² Hennes kurskamrater uppmanade henne att tacka ja nästa gång chansen dök upp och ansåg att det var synd att hon inte tagit den, "det var stor skada du ej tog steget ut, gör aldrig mer så, utan haf mer tillit till dig själv".⁶³ Österlund tog också till sig kamraternas uppmaning och blev 1919 stadsfullmäktigeledamot i Västervik. Därutöver verkade hon som ordförande i den kvinnliga nykterhetsorganisationen Hvita bandets lokalavdelning, var medlem av folkskolestyrelsen och barnavårdsnämnden, var aktiv i organisationerna Ned med vapen och Kvinnornas uppbåd samt bildade en Västervikskrets av Internationella kvinnoförbundet för fred och frihet.⁶⁴ Anna Österlund hade också varit en smula ovillig att lämna gymnastiken efter familjebildningen: "Jag försökte en tid förena det gamla med det nya [...] Men jag måste till sist sluta upp. Själf blev jag utjäktad, och lugnet och trefnaden i hemmet förstördes."⁶⁵

60. Sig Dorph, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. III (GIH:s bibliotek), 14/4 1912.

61. Elin Fredga, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. I (GIH:s bibliotek), 17/5 1902.

62. Anna Österlund, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. III (GIH:s bibliotek), 28/11 1912.

63. Lydie Bergroth, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. III (GIH:s bibliotek), 22/1 1913; se även Louise von Bahr, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. III (GIH:s bibliotek), 13/12 1912.

64. Anna Österlund, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. III (GIH:s bibliotek), 24/11 1913, 4/1 1923; vol. V 26/11 1935, 10/4 1938.

65. Anna Österlund, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. I (GIH:s bibliotek), 20/11 1901.

Kombinationen yrkeskarriär, giftermål och familj var uppenbart en svårlöst ekvation, men det fanns undantag: danskan Ellen Becker. Hon gifte sig 1902 med konstnären Johannes Kragh. Paret gjorde före giftermålet upp om att Ellen skulle fortsätta med det arbete för vilket hon brann. Hon kom sedermera att ägna större delen av sitt yrkesliv åt sjukgymnastiken. Bland annat startade hon tillsammans med några kollegor ett institut för sjukgymnastisk behandling av samhällets utsatta grupper. Merparten av sitt yrkesliv tillbringade hon vid Hjemmet for Vanføre och Ortopaedisk Hospital i Köpenhamn som ansvarig för sjukgymnastik- och massageavdelningen. Inte heller barnafödande fick inkräkta på Beckers yrkesverksamhet. Hon arbetade samma dag som hennes första barn föddes, behandlade fyra patienter och ledde en gymnastiklektion. Hon arbetade också samtidigt som hon ammade sin dotter. Becker var också socialt engagerad, vilket bland annat tog sig uttryck i hennes arbete för barn och offer för första världskriget. Tillsammans med maken reste hon mycket i Europa och passade då på att göra studiebesök vid olika sjukhus för att studera olika behandlingstekniker.⁶⁶

Äktenskap och familjebildande innebar således att handlingsutrymmet krympte dramatiskt för de kvinnliga gymnastikdirektörerna. Nästan alltid hamnade karriären i andra hand eller övergavs helt och hållet. Det är därför inte förvånande att det är bland de ogifta vi finner dem som arbetade utomlands långa tider: Lydie Bergroth (Biarritz och Paris), Anna Carlström (Paris) och Anna Sieurin (Wiesbaden, Nice och Evians-les-Baines). Men även bland de ogifta fanns det de som gav upp sin utlandskarriär för att återvända till Sverige. Mia Lindahl som hade startat ett gymnastikinstitut i Tyskland lämnade det för att återvända till Sverige och ta hand om sin åldrande moder, samtidigt började hon arbeta som gymnastiklärare vid Skara flickskola och privatpraktiserande sjukgymnast samt ledare av en lokal gymnastikförening.⁶⁷

En av de ogifta, Hildur Ottelin, gjorde efter att ha inlett sitt yrkesliv som gymnastiklärarinna vid Lindska skolan och Blindskolan i Uppsala karriär som bostadsinspektör i Uppsala från 1908. Tidigare hade hon även arbetat som sjukgymnast på kurorter under somrarna. Hon var

66. Ellen Becker, *Vandringböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. I (GIH:s bibliotek), 23/9 1907, 29/11 1908; vol. III, 1/1 1914; Louise von Bahr, *Vandringböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. V (GIH:s bibliotek), 20/1 1937.

67. Mia Landahl, *Vandringböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. I (GIH:s bibliotek), 4/10 1901; vol. III 26/9 1913.

välbärgad och köpte 1904 mark för att bygga bostäder åt arbetare. Ottelin var med och startade och blev utsedd till verkställande direktör för AB Rickomberga egna hem och valdes in i Uppsala stadsfullmäktige år 1912 för "Vänstern och nykterhetsvännerna", på en gemensam lista för nykterhetsvänner, frisinna och socialdemokrater. År 1915 blev hon ledamot i nykterhetsnämnden och i drätselkammaren, och två år senare valdes hon in i fattigvårdsstyrelsen.⁶⁸

När de kvinnliga gymnastikdirektörerna blivit äldre och yrkeskarriären var slut var det inte alltid lätt för de ogifta kvinnliga gymnastikdirektörerna att försörja sig. De som inte varit anställda som lärare utan som privatpraktiserande sjukgymnaster hade ingen pension. De var därför tvungna att fortsätta sin yrkesverksamhet upp i hög ålder. Louise von Bahr uppmanade till exempel kurskamraterna att skänka pengar till Föreningens GCI:s hjälpfond i samband med att 30 år förflutit sedan de tog examen, då "många gamla sjukgymnaster leva i fattigdom [...] ni gifta och bättre lottade – glöm icke edra yrkessystrar".⁶⁹

Yrkeskarriären

I samband med examen från GCI erhöll kvinnorna titeln gymnastikdirektör. Hur såg arbetsmarknaden ut för dem? Vad gjorde de efter examen? Formellt sett hade de behörighet att arbeta som både sjukgymnaster och gymnastiklärare, men det var i den privata sfären inom den sjukgymnastiska sektorn som flest arbetsmöjligheter fanns. Den offentliga vården hade 1893 ännu inte vunnits för sjukgymnastiken och antalet tjänster inom den offentliga undervisningen var få för kvinnor.

Tabell 3 visar, att under perioden 1893–1903, fick nästan alla anställning inom det verksamhetsområde de utbildat sig i. Här skall påpekas att anställningarnas karaktär varierade kraftigt både vad gäller innehåll och varaktighet. För att komma upp i heltid tvingades många av dem att hoppa mellan olika anställningar, medan andra arbetade deltid och knappt det. Det var uppenbart inte nödvändigt för alla nyexaminerade att arbeta heltid för att försörja sig. Direkt efter examen arbetade exempelvis Eva Braun först en kort tid som sjukgymnast i Nackanäs i Stockholm. Efter det arbetade hon som sjukgymnast åt ett engelskt par under

68. Kerstin E. Wallin, *Hildur Ottelin 1866–1927* (Stockholm 2004).

69. Louise von Bahr, *Vandringböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. III (GIH:s bibliotek), 24/1 1923.

TABELL 3: *De kvinnliga gymnastikdirektörernas sysselsättning 1893–1933*

År	Institut	Kurort	Egen verksamhet	Gymnastiklärare	Annat yrke	Övrigt	Totalt
1893	6	4	9	3		3	25
1903/04	3	3	2	5		12	25
1913	1		7	4	1	12	25
1923	1		3	4	3	13	24
1933	1		1		1	19	22

Källa: "Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893", vol. I–V (GIH:s bibliotek).

* I kategorin övriga finns hemmafruar och de för vilka uppgifter saknas, att summan de sista åren understiger 25 beror på att personer avlidit.

sensommaren, för att därefter börja som gymnastiklärare i Göteborg, vilket hon kombinerade med att ge språklektioner. Hon for senare till USA och arbetade vid ett college under fyra år. Efter hemkomsten vidareutbildade hon sig i Uppsala och tog en kandidatexamen i matematik, fysik och språk. Braun lämnade sin profession i och med att hon började undervisa även i sina andra ämnen. År 1905 gifte hon sig med läkaren Torsten Thunberg, professor i fysiologi.⁷⁰

De kvinnliga gymnastikdirektörerna arbetade alltså främst på privata gymnastikinstitut eller som egenföretagare. Den verksamheten hade skilda inriktningar. Antingen arbetade och bodde de hemma hos välbeställda patienter och behandlades då ibland som en del i tjänstestaben. Det gällde till exempel danskan Ellen Becker, som efter examen for till England och arbetade som sjukgymnast i ett engelskt överklasshem. Hon, utbildad vid anrika GCI och dotter till en jylländsk borgmästare och häradshövding, reagerade starkt på det rigida engelska klassamhället, eftersom hon upplevde att hon inte uppfattades som "presentabel i fint sällskap", inte stort sett mer värd än en guvernant vars utbildning bestod i att tala franska, måla, spela och dansa.⁷¹ Det andra alternativet var att de hade egna patienter. Dessa kunde behandlas såväl i sina egna hem som på sjukgymnastens egen mottagning. Till exempel öppnade Mia Lindahl ett gymnastikinstitut, "Institut für Schwedischen Heilgymnastik und Massage", i Kiel i norra Tyskland tillsammans med vännen

70. Eva Braun, Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. I (GIH:s bibliotek), 27/2 1894; 15/10 1900; 16/3 1903; 4/11 1906.

71. Ellen Becker, Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. I (GIH:s bibliotek), 13/9 1893.

Gerda Sandberg, som tagit examen vid GCI 1891.⁷² Ett andra exempel är Louise von Bahr, som vid sidan av sitt arbete som gymnastiklärare, drev en sjukgymnastisk mottagning i Stockholm tillsammans med kollegan Anna Lundberg, med Annas syster Mathilda som ansvarig läkare.⁷³

Arbetsmarknaden för kvinnliga gymnastikdirektörer var således synnerligen rörlig och till synes oreglerad och kunde, som framkommit, även sträcka sig utanför landets gränser. Handlingsutrymmet var stort för de kvinnliga gymnastikdirektörerna. De kunde söka sin försörjning på olika sätt i Sverige och utomlands. Om utlandet lockade eller om de var tvungna att söka sig utanför Sveriges gränser är inte helt entydigt besvarat i källorna. Dock var konkurrensen om arbete stor i Sverige och kvinnorna nätverkade för att hjälpa varandra med arbete. I en artikel i *Stockholms Dagblad* 1908 konstaterade Anna Ekelöf, att "konkurrensen inom eget land har blifvit så stor, att i samma mån den svenska gymnastiken dragit uppmärksamheten på sig och börjat uppskattas utomlands en mängd gymnaster äfven där funnit arbete".⁷⁴

Anna Ekelöf vållade stor förvåning bland kurskamraterna då hon i ett långt och välskrivet brev meddelade att hon "övergifver gymnastiken såsom yrke".⁷⁵ Hon menade att hon valt fel yrkesbana och skulle i stället satsa på en karriär som skribent och översättare. Även engelskan Isabel Derby, som återvände till London efter GCI-studierna, kände samma sak som Ekelöf rörande sitt gymnastiska kall: "Denna gång finner jag det svårt att skriva i boken [...] Illusionerna börja falla bort från mitt arbete."⁷⁶

Under perioden 1893–1903 åkte 16 av 25 i kursen utomlands för att arbeta som sjukgymnaster. Ett talande exempel utgör Lydie Bergroth, som efter examen vände åter till Finland för att arbeta vid kurorten Nådendal utanför Åbo. Senare i sin långa karriär arbetade hon i Frankrike, till en början på skilda bad- och kurorter, bland annat i Biarritz

72. Mia Lindahl, Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. I (GIH:s bibliotek), 10/3 1895.

73. Louise von Bahr, Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. I (GIH:s bibliotek), 24/8 1907; Louise Arosenius & Walborg Hedberg (red.), *Svenska kvinnor från skilda verksamhetsområden: Biografisk uppslagsbok* (Stockholm 1914) s. 64.

74. Halldén (1996), s. 202–205.

75. Anna Ekelöf, Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. I (GIH:s bibliotek), 6/9 1901.

76. Isabel Derby, Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. I (GIH:s bibliotek), maj, 1902.

vid Atlantkusten, och därefter i Paris där hon bosatte sig permanent år 1920. Bergroth hade vidareutbildat sig i den i samtiden populära gynekologiska massagen hos Thure Brandt.⁷⁷ Brandts metod var internationellt respekterad och gav arbetstillfällen. År 1937 erhöll hon den franska Hederslegionen för sitt arbete i sjukgymnastikens tjänst. Bergroth var verksam i Frankrike i totalt 39 år. Det handlade dock inte enbart om en kärlek till Frankrike och ett yrkeskall. Rena ekonomiska faktorer var styrande för henne när hon drygt 50 år gammal, med hälsoproblem och stark hemlängtan ändå blev kvar i Paris. Hon hade helt enkelt inte ekonomiska resurser nog för att etablera sig i Finland.⁷⁸

Sjukgymnastikycket kunde alltså vara ansträngande och tärde på de utövandes hälsa. Flera fick problem med sina armar. År 1911 skrev till exempel Louise von Bahr: ”detta år har jag haft mindre arbete än vanligt, därför att mina armar började strejka. De blev överansträngda förra året, fick ta helt ledigt från sjukgymnastikarbete.”⁷⁹ Flera av de följande brevskrivarna under hösten 1911 beskrev även hur de haft problem med arbetsskador.⁸⁰

USA, Tyskland, Schweiz, Frankrike, Danmark, England, Polen och Italien var länder som de utexaminerade gymnastikdirektörerna arbetade i. Kravet på goda språkkunskaper vid antagning till GCI var alltså rationella – arbetet ställde krav på just detta. Den undersökta kursen var på intet sätt unik. År 1905 gav gymnastikdirektören Theodor Bergquist, direktör för Svenska Gymnastikanstalten i kurorten Bad Wörishofen i södra Tyskland, ut skriften *Svenska gymnastiken i utlandet och dess representanter, (som idkat studier vid Kgl. Gymn. Centralinstitutet och deras vederlikar)*. Anledningen var att han ansåg att det fanns ett behov av en skrift som kunde fungera ”som en uppslagsbok och som en föreningslänk” för svenska gymnastikdirektörer verksamma utanför Sveriges gränser. Totalt finns 228 personer upptagna i bokens biografiska avdel-

77. Gustaf Moberg, *Svenska gymnastikens märkesmän* (Stockholm 1920) s. 167–173. Thure Brandt utvecklade vid mitten av 1800-talet en speciell massagemetod mot livmoderframfall. Den innebar att den ena handen masserade magen och inre vävnader, medan den andra handen tog stöd i vaginan eller i ändtarmen.

78. Lydi Bergroth, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. I (GIH:s bibliotek), 13/2 1894, 14/7 1900, 6/3 1902; vol. III, 22/4 1924; vol. V, 15/9 1938.

79. Louise von Bahr, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. III (GIH:s bibliotek), 4/6 1911.

80. Märta Belfrage, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. III (GIH:s bibliotek), oktober 1911; Lydi Bergroth, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. III (GIH:s bibliotek), 9/12 1911.

ning, en majoritet av dem, 146 stycken, är kvinnor.⁸¹ Det fanns således ett stort internationellt nätverk av svenska gymnastikdirektörer.

Hur var det då möjligt för gymnastikdirektörerna att arbeta utomlands? Det fanns helt enkelt få formella eller praktiska hinder som begränsade deras handlingsutrymme. 1800-talets ekonomiska liberalism och förbättrade kommunikationer – tåg, ångbåt – bidrog till ett friare och ökat folkutbyte mellan Sverige och andra länder. De passrestriktioner som tidigare tvingat resande, såväl svenskar som andra, att medföra pass togs bort år 1860. En utländsk medborgare kunde under perioden 1860–1914 utan inskränkningar resa till Sverige. Hen behövde inte uppvisa något pass vid gränsen, inte söka inresevisum eller tillstånd för att arbeta eller hyra bostad. Om hen önskade driva handel eller egen rörelse av annat slag var denne dock tvungen att begära särskilda tillstånd. Sveriges öppna gränser var inget unikt. Under ett par decennier före första världskriget behövde inte resenärer pass eller inresetillstånd i större delen av Europa, Ryssland undantaget. Kriget lamslog dock de fria och ohämmade befolkningsrörelserna och när freden kom gjorde de politiska och ekonomiska omvälvningarna i Europa att det ansågs nödvändigt att skjuta upp alla planer på en återgång till det tidigare tillståndet. Den industrialiserade världen övergick från att präglas av fri samfärdsel till kontrollerad, från passfrihet till pass- och visumtvång.⁸² Gymnastikdirektörerna inledde således sina yrkeskarriärer under en period då möjligheterna för människor att söka sin försörjning oberoende av nationsgränser var exceptionellt god.

Anställningsförhållanden

Vad vet vi då om anställningsförhållandena för dessa yrkeskvinnor? Det kan konstateras att de var diskriminerade på grund av kön. Deras villkor var sämre än männens. Det hade de varit ända sedan gymnastiklära-
nornas lön fastslagits vid GCI 1864.⁸³ I samband med GCI:s omorganisering på 1930-talet föreslog dess ledning också, trots den statliga lönekom-

81. Theodor Bergquist, *Svenska gymnastiken i utlandet och dess representanter* (Stockholm 1905) s. 37–126.

82. Tomas Hammar, *Sverige åt svenskarna: Invandringspolitik, utlänningar och asylrätt 1900–1932* (Stockholm 1964) s. 58.

83. Greta Piehl, "De kvinnliga gymnasterna", i Ellen Liljedahl (red.), *Svensk yrkeskvinna: En översikt av kvinnornas insats i svenskt näringsliv, kultur och politik* (Göteborg 1950) s. 336.

mitténs uttalande om likalöner 1928, olika löner för män och kvinnor.⁸⁴ Detta upprörde inte enbart de kvinnliga gymnastikdirektörerna, utan uppmärksammades även av den frisinnade riksdagsledamoten Kerstin Hesselgren i första kammaren. Regeringspropositionen, som vann bifall, gick emellertid på GCI-ledningens linje med hänvisning till det statsfinanssiella läget.⁸⁵

Utkomstmöjligheterna för de nyutexaminerade gymnastikdirektörerna var till en början inte heller speciellt goda, men förbättrades med åren. En del flickskolor med tillgång till gymnastiksalar införde gymnastikundervisning, medan sjukgymnasterna kunde finna försörjning genom att öppna privatpraktik eller ta anställning hos läkare eller vid kurorter.

Vid sekelskiftet 1900 hade gymnastikundervisningen på allvar börjat bli obligatorisk vid skolor och seminarier och vid sjukhusen kom beslutsfattare till insikt om att det fanns ett behov av fackutbildade sjukgymnaster. En sjukgymnast anställdes "på försök" vid Lunds lasarett 1903, och Sabbatsbergs sjukhus i Stockholm följde efter 1904, men det var först efter 1910 som sjukgymnaster blev mer allmänt anlitade vid sjukhusen. År 1928 var 113 sjukgymnaster knutna till allmänna sjukhus.⁸⁶

Även om antalet offentliga tjänster för gymnastikdirektörer ökade i antal under 1900-talets första decennier så var majoriteten av de kvinnliga gymnastikdirektörerna fortfarande tvungna att dubbelarbeta i början av 1930-talet. En undersökning angående deras försörjningsförhållanden under åren 1927–1931, genomförd av Föreningen GCI, visade att merparten arbetade som både gymnastiklärare och sjukgymnaster för att kunna försörja sig. Bland dem som hade full försörjning var det endast 16,3 procent som kunde försörja sig som enbart gymnastiklärare, 29,2 procent som enbart sjukgymnaster medan majoriteten alltså försörjde sig genom att arbeta både som gymnastiklärare och sjukgymnaster.⁸⁷

Det faktum att de kvinnliga gymnastikdirektörernas utbildning bestod av två delar, frisk- och sjukgymnastik gjorde att de fick ett större handlingsutrymme i och med att de hade möjlighet att arbeta inom

84. Louise von Bahr, *Vandringböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. V (GIH:s bibliotek), 27/3 1933.

85. Renée Frangeur, *Kerstin Hesselgren: Den gränsöverskridande politikern* (Stockholm 2013) s. 78, 92.

86. Piehl (1950) s. 336–337.

87. *Hertha* 21:6 (1934) s. 158–159.

båda sfärerna. Resultaten av Föreningen GCI:s undersökning visade också att det förblev en nödvändighet för många. Och detta i en tid när starka krafter inom samhället, såsom läkarkåren, verkade för att tvinga de kvinnliga gymnastikdirektörerna att specialisera sig genom att bryta sönder den högre gymnastikutbildningen i Sverige i två helt separata utbildningar. Det var följdenligt en utveckling som de kvinnliga gymnastikdirektörernas intresseorganisation ställde sig starkt negativt till.⁸⁸ Louise von Bahr, ordförande i Föreningen GCI åren 1917–1935, skrädde inte orden i en artikel i *Hertha*:

Intet jubel över utvecklingen höres varken från friskgymnaster eller sjukgymnaster, möjligen från vissa herrar läkare, som fått det som de velat. Gymnastikkåren har fått sig ett hårt slag både vad beträffar kompetensnivå och förvärvsmöjligheter [...] Genom dubbelutbildningens borttagande försvåras och fördras den kombination i utbildning, som i det praktiska livet visat sig mest användbar och för flertalets försörjning nödvändig, på samma gång som möjligheterna för mindre orter att erhålla kompetent kraft för såväl det hälsovårdande som det sjukvårdande gymnastarbetet göres försvinnande små.⁸⁹

Föreningen GCI hade bildats 1902 som intresseförening för kvinnliga gymnastikdirektörer utbildade vid GCI. Något som kan ses som en del i professionaliseringen av gymnastycket. Föreningen engagerade sig i arbetsmiljöfrågor, bland annat på kurorterna, och hade även en "förmedlingsbyrå", i princip en privat arbetsförmedling där både de som önskade anställning och de som ville anställa en gymnastikdirektör kunde vända sig mot en avgift av en krona. Föreningen GCI kämpade också för att behålla kontrollen över den teoretiska och praktiska kunskapsbasen, vilken var en grund för gymnastikdirektörernas status och legitimitet. Det är slående hur intresserade kvinnorna var av att hålla sig uppdaterade av de senaste forskningsrönen inom yrket. Fortbildning var en självklarhet för flertalet. De gick ofta på kurser, anordnade föreläsningar och kamratträffar med mera.⁹⁰ Kvinnor hade visserligen tillåtits att vara medlemmar i det år 1884 bildade Skandinaviska gymnastikläraresäll-

88. Louise von Bahr, *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, vol. III (GIH:s bibliotek), 26/2 1924; vol. V, 1/11 1934.

89. *Hertha* 21:6 (1934) s. 157–159. *Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893*, se särskilt volym 2 och 3 (GIH:s bibliotek).

90. *Föreningen GCI:s förhandlingar för 1902–1903* (1904), inledning, Louise von Bahr.

skapet, men det innebar inte att de också fick inflytande och makt.⁹¹ Det beredde dem nämligen inte med automatik plats i styrelse- och/eller arbetsgrupper. Frågor som berörde arbetsvillkor, skoltjänster och lönesättning för kvinnor hade svårt att komma upp på dagordningen i det mansdominerade sällskapet.⁹²

Föreningen GCI tillsatte 1906 en kommitté med syfte att "framlägga förslag om lämpliga åtgärder för åstadkommande af en förbättrad social och ekonomisk ställning åt vid svenska kurorter anställda legitimerade kvinnliga sjukgymnaster". En enkät utformades och skickades till läkarna på kurorterna. Totalt skickades 78 enkäter ut, varav 62 besvarades. Av svaren framgick att närmare 50 procent av "sjukgymnasterna" vid kurorterna var icke-legitimerade. Föreningen GCI reagerade starkt mot detta och försökte få monopol på allt sjukgymnastikarbete vid kurorterna. Man krävde att endast legitimerade sjukgymnaster skulle anställas, och även andra krav som innebar utestängande av icke-legitimerade gymnaster för att säkra yrkesmonopolet för medlemmarna framställdes.⁹³ Att arbeta vid kurorter var ett typiskt sommararbete för gymnastikdirektörerna. Framför allt sjukgymnastyrket var säsongsbetonat och heltidsanställningarna få. De svenska bad- och kurorternas säsong var av naturliga orsaker kort och sträckte sig enbart över sommaren. Under 1800-talet var det högsta mode bland främst överklassen, men även andra samhällsklasser, att åka till en kurort för att vila upp sig några veckor varje år.⁹⁴ I Sverige fanns ett stort antal kurorter, till exempel Loka och Ramlösa, Sättra och Medevi.⁹⁵ Besökarna vistades vid kurorten för att genomgå det som av samtiden ansågs som hälsobefrämjande behandlingar, men även för att umgås och ha trevligt med likasinnade.

På kurorten fanns behandlingspersonal under ledning av en läkare, en "brunnsläkare", som under sig i tjänstestaben hade sjukgymnaster (en el-

91. Skandinaviska gymnastikläraresällskapet var en sammanslutning av gymnaster. Den bildades 1884 med namnet Allmänna svensk-norska gymnastikläraresällskapet med främsta uppgift att verka för en gemensam uppfattning om svensk gymnastik. År 1890 ändrades namnet till Skandinaviska gymnastikläraresällskapet och 1905 i samband med unionsupplösningen till Svenska gymnastiksällskapet.

92. Carli (2004) s. 119, 141.

93. *Föreningen GCI:s årskrift 1906*, s. 19–25.

94. Standardverket när det gäller svenska kurortskulturen är Elisabeth Manséns *Ett paradys på jorden: Om den svenska kurortskulturen 1680–1880* (Stockholm 2001), men även antologin Motzi Eklöf (red.), *Naturen, kursen & samhället: Vård på sanatorier och kurorter ca 1870–2010* (Stockholm 2011) behandlar kurortslivet ur skilda aspekter.

95. Motzi Eklöf, "Inledning", i Eklöf (red.) (Stockholm 2011) s. 24.

ler flera), badmästare och "baderskor" samt personal som var involverad i matlagning, städning och skötsel av kurortens byggnader med mera. Läkaren var även ansvarig för rekryteringen av personalen, bland annat sjukgymnasterna. På småländska Ryds Brunn, som lockade drygt 1 000 besökare var endast två sjukgymnaster anställda under säsongen, vilket indikerar att arbetet var fysiskt krävande då inte sällan såväl rörelsebehandling som massage ingick i behandlingarna.⁹⁶ Även Lydie Bergroth omnämnde det hårda arbetet vid kurorten i Nådendal. Arbetsdagen var 10 timmar under juli och de första veckorna av augusti. "Det blef nästan för mycket uti den svåra sommarvärmen."⁹⁷ Arbetsbelastningen vid kurorterna varierade uppenbart. Maria Larsson arbetade vid Ronneby Brunn. Förmiddagarna arbetade hon som sjukgymnast och eftermiddagarna roade hon sig med "segling, tennis, cykling etc".⁹⁸ Louise von Bahr utgör ytterligare ett exempel. Hon arbetade som gymnastiklärare i Göteborg 1894–97 och därefter vid Djursholms samskola utanför Stockholm, men på somrarna arbetade hon vid bad- och kurorter: somrarna 1894 och 1895 vid Trulsboda på gränsen mellan Blekinge och Småland, sommaren 1896 på Nääs, varpå hon var verksam vid Ramlösa kurort utanför Helsingborg. GCI och gymnastikdirektörens kompetens gav inte motsvarande status och förtjänst enligt von Bahr:

Under de åtta år jag känt till Ramlösa ha två outexaminerade, om sjukgymnastik fullkomligt okunniga gymnaster stått som kvinnliga gymnastikafdelningens föreståndare, den ena efter den andra. Under tre år har jag skött det hela, medan hon (fru Ramsell) haft namnet och tagit förtjänsten.⁹⁹

Efter det att folkskolelärarinnorna vid 1906 års riksdag fick sina löner höjda förordnade regeringen att också lönerna för kvinnliga lärare vid flick- och samskolor skulle regleras. När det gällde gymnastiklärarinnorna hette det dock, att "arfvode för undervisning i gymnastik bestämmas

96. Leif Kindblom, "Ryds brunn – en barrskogsdoftande inlandskurort", i Eklöf (red) (Stockholm 2011) s. 82–84, 88–91, 101–104.

97. Lydie Bergroth, Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. I (GIH:s bibliotek), 20/2 1894.

98. Maria Larsson, Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. I (GIH:s bibliotek), 25/8 1902.

99. Louise von Bahr, Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. I (GIH:s bibliotek) 9/3 1905.

genom överenskommelse mellan skola och lärarinna". Det fanns inte heller några allmängiltiga riktlinjer för förhållandet mellan gymnastiklärarinnornas skyldigheter och löneförmåner. Några skolor avlönade per år, andra per termin, månad eller lektion. Ytterligare ett par statliga samskolor inrättades 1905, men de kvinnliga gymnastikdirektörer som sökte blev inte antagna, platserna gavs i stället till män.¹⁰⁰

Föreningen GCI nådde i alla fall en framgång när det gällde anställningsförhållandena 1909 när det slogs fast i det statliga avlösningsreglementet, att gymnastiklärarinnor skulle erhålla viss ersättning per veckotimme, rätt att åtnjuta ålderstillägg och rätt till löneturs beräkning för uppflyttning i högre lönegrad. Gymnastiklärarinnorna berättigades dessutom att erhålla befattning vid högre allmänna läroverk med kvinnliga elever.¹⁰¹

En annan förening som verkade för gymnastikdirektörernas intressen på arbetsmarknaden var Svenska sjukgymnastiksällskapet Ling, som bildades 1905. Sällskapet riktade sig framför allt till internationellt verksamma som utbildats vid GCI och deras vederlikar. Förutom vid GCI blev även studenter med examen från Arvedsons institut i Stockholm, från 1902, och Sydsvenska gymnastikinstitutet i Lund, från 1909, legitimerade gymnastikdirektörer.

Anledning till att stiftarna ansåg att organisationen behövdes var att det "tyvärr" fanns så många "svenska gymnaster och massörer" som försökte ge sken av att tillhöra GCI-alumnernas välrenommerade krets för att tjäna pengar.¹⁰² Alla var "examinerade och diplomerade från de stora 'massgymnastfabrikerna' och som hufvudsakligast äro tillfinnandes i 'humbugens förlovade land'".¹⁰³

Hur fick de arbetssökande gymnastikdirektörerna kunskap om arbetsmarknaden? GCI och framför allt dess föreståndare Lars Mauritz Törngren fungerade tack vare sitt stora internationella kontaktnät som förmedlare av tjänster utomlands.¹⁰⁴ Ett annat sätt var att själv kontakta, eller bli kontaktad av en arbetsgivare. Svenska sjukgymnastiksällskapet

100. Piehl (1950) s. 337–338.

101. Piehl (1950) s. 338.

102. Bergquist (1905) s. 1–2.

103. Bergquist (1905) s. 141.

104. Bolling & Yttergren (2013) s. 40. Ellen Becker, Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. I (GIH:s bibliotek), 23/9 1898; Elin Cassel, Vandringsböcker, kvinnliga kursen 1891–1893, vol. I (GIH:s bibliotek), 30/4 1894.

Ling publicerade till exempel platslistor, där gymnastikdirektörer sökte plats och innehavare av institut sökte personal. Den ovan nämnda boken av Theodor Bergquist om svensk gymnastik i utlandet innehöll också, förutom kortare presentationer av och adresser till svenska gymnastikdirektörer aktiva utanför landets gränser, adresser till och kortare presentationer av kurorter och Zanderinstitut i Europa. Exempelvis presenterades Biarritz med 31 000 besökare per år och säsong från juli till oktober, och med Lydie Bergroth som svensk gymnastikdirektör, och Wiesbaden med 100 000 besökare, säsong året om och Anna Sieurin som gymnastikdirektör.¹⁰⁵ Vidare har noterats att kvinnorna nätverkade och hjälpte varandra till arbete. Det var inte ovanligt att de övertog varandras platser när någon sökte sig till en ny anställning. De korresponderade flitigt med varandra och tipsade då om lediga tjänster.

Avslutning

Syftet med studien har varit att analysera kvinnliga gymnastikdirektörers karriärmöjligheter i den fysiska offentligheten kring sekelskiftet 1900. Det gjordes genom en kollektivbiografisk studie av den kvinnliga kursen vid Gymnastiska centralinstitutet 1891–1893. Studien har inte enbart varit arbetslivshistorisk utan även kvinnohistorisk och socialhistorisk.

De kvinnor som tog examen 1893 från GCI kom med något undantag från samhällets övre skikt och var alla i tjugooårsåldern när de tog sin examen. I socialt hänseende skilde de sig alltså inte från de resultat avseende social bakgrund för Danmark som framkommer i Anne Lykke Poulsens avhandling om den danska kvinnliga gymnastiken och i Sheila Fletchers studie av kvinnlig fysisk fostran i England

Utbildningen vid GCI var också välkänd och välrenommerad inte bara i Sverige utan även internationellt och lockade både svenska och utländska studenter. Studenterna behöll kontakten via brev, och regelbundna kamratmöten sedan de tagit sin examen och inlett sina yrkeskarriärer. Därmed fanns ett stort nätverk av GCI-utbildade gymnastikdirektörer, både kvinnliga och manliga, runt om i världen. Tack vare tillkomsten av Föreningen GCI fick tidigare existerande informella nätverk en organisation som också kunde verka i deras intresse. I den undersökta kursen

105. Bergquist (1905) s. 131–152.

var det utlandsfödda inslaget 20 procent. Det internationella renomméet och dragningskraften på utländska studenter utmärkte GCI i jämförelse med andra jämförbara utbildningsinstitutioner i Sverige och utomlands. Klart är att kvinnor som ägnade sig åt linggymnastik accepterades i samhället på ett sätt som de som hängav sig åt tävlingsidrott inte kunde drömma om.

Det fanns en påtaglig entusiasm hos kvinnorna inför inträdet i yrkeslivet. Deras brevväxling vittnar om ett starkt engagemang för den linggymnastiska saken, en vilja att göra en insats för befolkningens hälsotillstånd. GCI-kvinnornas tro på linggymnastiken hade nästan en religiös prägel. Man kan definitivt tala om ett kall! Hos flera av kvinnorna fanns också ett socialt och politiskt samhällsengagemang. Flera av dem var engagerade i dåtidens borgerliga kvinnorörelse. Detta var något som forskningen visat att de delade med sina engelska och danska kollegor, de kvinnor som utbildade sig inom kroppskultur kände ett starkt engagemang för saken, de kämpade för att stärka kvinnans ställning i samhället såväl fysiskt som legalt.

Vid examenstillfället 1893 var de ogifta, men hälften av dem kom att gifta sig, tio av dem under den följande tioårsperioden. I de flesta fall påverkade giftermålet yrkeskarriären negativt. I stället för arbete kom hem, man och barn att ta upp deras tid. Flera av dem behöll dock kontakten med och intresset för yrket och gymnastiken.

De flesta i kursen började arbeta som sjukgymnaster, ett fåtal som gymnastiklärare. Det fanns dock ingen skarp gräns mellan yrkena utan kvinnorna växlade mellan arbeten på olika vikariat eller korttidsanställningar. Ibland var de gymnastiklärare, ibland sjukgymnaster. Det var vanligast med korta och säsongsbetonade anställningar, särskilt för de gymnaster som arbetade på bad- och kurorter. För dem som erhöll anställningar som gymnastiklärare blev anställningstiden längre, men dessa tjänster var å andra sidan inte tillräckligt vävlönade för att ge en försörjning. Dess innehavare var tvungna att arbeta även som sjukgymnaster, på korta och tillfälliga anställningar efter skoldagens slut och under loven. Huruvida de svenska gymnastikdirektörerna var unika är oklart då den tidigare forskningen valt att studera de som vid bestämda tidpunkter befunnit sig inom gymnastikfältet i stället för att följa karriärmöjligheter och livsöden för en specifik population.

Sett över hela tidsperioden kan tre grupper utskiljas efter hur deras

karriärer utvecklades: de trofasta, husmödrarna och avvikarna. Till gruppen de trofasta har förts de som var kvar inom yrket under mer än 25 år, totalt handlar det om tio stycken. I gruppen husmödrar finns de som gifte sig och som en följd av giftermålet gav upp sin egen yrkeskarriär, sammanlagt tio kvinnor. I gruppen avvikarna finns fem som bytte inriktning på sina yrkeskarriärer vare sig de senare gav upp dem på grund av giftermål eller inte.

Slutsatsen blir således att de kvinnliga gymnastikdirektörernas möjligheter att göra karriär inom det yrke de utbildat sig till var goda, samt att yrkeslivet inte gjorde dem desillusionerade. Likt skomakaren i ordspråket förblev nästan alla sitt yrkesval trogna, även om karriären hos hälften av dem fick stå tillbaka när de gifte sig: familjeliv och yrkeskarriär lät sig inte kombineras för kvinnor i början av 1900-talet.

Det fanns ett handlingsutrymme för kvinnorna efter examen. Möjligheten att få arbeta och göra karriär var goda även om konkurrensen från andra gymnastikdirektörer, kvinnliga och manliga, och gymnastikarbetare med sämre utbildning, var stor. I princip utgjorde hela världen en potentiell arbetsmarknad, så för den som var villig och hade förmåga att flytta fanns många valmöjligheter. Även om det inte finns utsagt i källmaterialet så kan man spekulera i om handlingsutrymmet för de kvinnliga gymnastikdirektörerna var större utomlands. Ju längre från det gymnastiska centrum som GCI utgjorde de befann sig, desto mer unik blev deras kunskap. Där öppnades möjligheter för dem att verka som välutbildade auktoriteter med exklusiv examen och goda språkkunskaper. När de verkade i periferin påverkade deras verksamhet inte heller makt- och arbetsfördelning mellan kvinnor och män i Sverige. Det rådande genuskontraktet undergrävdes inte av gymnastikdirektörernas insatser utomlands.¹⁰⁶

Passfrihet rädde och arbetskraften kunde därmed fritt röra sig över gränserna före första världskrigets utbrott. Gymnastikdirektörerna är ett tidigt exempel, kanske det första, på en väl fungerande internationell arbetsmarknad för svenska kvinnor med högre professionsutbildning. Hela 16 av 25 kvinnor sökte sig utanför Sverige för att arbeta under perioden 1893–1903, och var detta en generell trend för alla avgångsklasser

106. Att kvinnors handlingsutrymme var större om de befann sig långt från centrum har även noterats rörande svenska missionärer i södra Afrika under slutet av 1800-talet. Karin Sarja, *Ännu en syster till Afrika*: Trettiosex kvinnliga missionärer i Natal och Zululand 1876–1902 (Uppsala 2002) s. 313.

var antalet yrkesverksamma svenska gymnaster i utlandet avsevärt. De adresslistor som publicerades av Svenska sjukgymnastiksällskapet Ling och Theodor Bergquist/Bergqvist ger i alla fall vid handen att så var fallet. De formella hindren var uppenbart få för kvinnor att arbeta utomlands och ingen av våra undersökningsobjekt har framhållit att de känt sig utsatta eller hotade under sina resor eller på arbetsplatser på grund av sitt kön. Många gånger reste de ensamma i Europa och det var tydligen inget problem för en ung kvinna decennierna runt sekelskiftet 1900. Flera av GCI-kvinnorna reste även till USA under varierade tidsperioder. Ett par av gymnastikdirektörerna verkade större delen av sin yrkeskarriär i utlandet.

Det var främst på gymnastikinstituten och kurorterna som arbeten fanns utomlands. Gymnastiklärartjänsterna fanns däremot i huvudsak i Sverige, de som fanns utanför landets gränser rörde nästan uteslutande högre utbildning och de var få. I Sverige blev tjänsterna fler under perioden i takt med att gymnastiken fick större plats i den svenska skolundervisningen. Den dubbla yrkesbehörigheten, sjukgymnasten och gymnastikläraren, innebar att möjligheterna att få arbete var goda. Det är därför rimligt att anta att uppdelningen av gymnastikutbildningen 1934 försämrade de enskilda kvinnornas handlingsutrymme.

Gymnastikdirektörsyrket genomgick en professionalisering under perioden. Detta uttrycktes bland annat genom att de kvinnliga gymnastikdirektörerna organiserade sig. År 1902 bildades Föreningen GCI, som kom att fungera som fackförening för de GCI-utbildade kvinnliga gymnastikdirektörer, som försökte tillämpa stängningsstrategier för att utesluta icke GCI-utbildade gymnaster, främst från mer kvalificerade arbeten vid gymnastikinstituten och kurorterna. Att organisera sig för att ta tillvara kårens intressen och vidareutbilda sig var något de svenska gymnastikdirektörerna delade med sina danska och engelska kollegor.

En fråga som aldrig behandlas i brevväxlingen är hur mycket de kvinnliga gymnastikdirektörerna tjänade. Lön och arvoden var ett icke-ämne i korrespondensen; något som inte nämndes eller diskuterades. En möjlig förklaring skulle kunna vara att de uppfattade eller ville framstå som om de uppfattade sitt yrke som ett kall och då var lönen underordnad den glädje och tillfredsställelse som yrket i sig gav. Det är hur som helst att förvåna i och med att ekonomiska motiv har använts för att förklara sjukgymnastikens dragningskraft.

Genomgången av den kvinnliga kursen 1891–1893 visar att GCI i slutet av 1800-talet var en utbildningsanstalt för gymnastikdirektörer med en bred kompetens på gymnastikens område, en utbildning för både sjukgymnaster och gymnastiklärare. Med tanke på det är det ägnat att förvåna att tidigare forskning så ensidigt har fokuserat på GCI:s roll som lärarutbildningsanstalt. Eventuellt kan detta förklaras med att sjukgymnastiken gick från att vara institutionens kassako till att bli en del av verksamheten som kunde överges. Den flyttade nämligen successivt från GCI till Karolinska institutet i samband med GCI:s omorganisation 1934, och därmed förpassades en viktig del av GCI till kroppskulturens periferi.

Studien visar att det gick bra för kvinnorna att göra karriär; deras yrkeskarriärer var lyckosamma och kan ses som en framgångssaga, om än med vissa motsägelser. Det finns flera skäl till framgången. Svenska sjukgymnasters behandlingsmetoder var högsta mode kring sekelskiftet 1900 och efterfrågan på deras tjänster var stor runt om i det hälsonevösa Europa och USA. Påpekas bör också att det inte fanns särskilt många yrken som var öppna för kvinnor och som erbjöd möjlighet till arbete både i och utanför landet. Yrkesvalet kan ha varit en del av ett eget frihetsprojekt för kvinnorna. De tillhörde också samhällets övre skikt, dess elit. De var välutbildade, kunde flera språk och drevs av en stark vilja, ett kall att förbättra människors hälsa.

Men även om kvinnornas yrkeskarriärer i en mening var en framgångssaga var deras handlingsutrymme på arbetsmarknaden inte på långt när jämförbart med mannens. Ofta trängdes de undan även i formellt hänseende, jämför till exempel tjänstetillsättningarna för gymnastiklärare. Den gifta kvinnans ställning på arbetsmarknaden var också högst osäker. Bland de undersökta kvinnorna lämnade en överväldigande majoritet yrket vid giftermål. Frågan om kvinnors rätt att arbeta debatterades intensivt under hela undersökningsperioden, även sedan kvinnor tillerkänts rösträtt 1919. Det dröjde till 1939 innan riksdagen beslutade om förbud mot avskedande vid giftermål och graviditet.¹⁰⁷

107. Eva Blomberg, Gun Hedlund & Martin Wottle, "Inledning: Stat, marknad, familj och individ", i Eva Blomberg, Gun Hedlund & Martin Wottle (red.), *Kvinnors företagande – mål eller medel* (Stockholm 2011) s. 11–12; Frangeur (2013) s. 77–79.

Women, careers and family: A study of the professional careers and lives of Swedish female gymnastics directors around the year 1900

This article analyses the professional careers of Swedish female gymnastics directors around the turn of the nineteenth century by means of a collective biographical study of the 25 women who graduated from the Royal Central Institute of Gymnastics (RCIG) in Stockholm in 1893. The institute was held in high repute in Sweden and abroad and was one of the first institutes in Sweden to provide higher professional education for women. The investigation is based primarily on the unique correspondence between the women. A correspondence book circulated among them between 1893 and 1943 and it contains a total of almost 500 letters amounting to thousands of handwritten pages.

The study shows that the women, who with the odd exception came from the upper echelons of society, had good opportunities to pursue a career after graduating from the RCIG. As graduates they earned a double degree and were qualified to work as both physical education teachers and as physiotherapists. This double professional authorization meant that the prospect of obtaining work was good in both Sweden and abroad. Their services were requested throughout the world. The labour market for gymnastics directors is thus an early example, maybe the first, of a well-functioning international labour market for Swedish women with higher professional education. No less than 16 out of 25 women made their way abroad to work during the first decade after graduation.

There are several reasons for the women's ability to make a career. The treatment methods of Swedish gymnastics – physical education and physiotherapy – were the height of fashion at the turn of the nineteenth century and there was great demand for the RCIG graduates. There was also a large international network of Swedish gymnastics directors. The women remained faithful to their choice of occupation, even if their career tended to be discontinued upon marriage. When they graduated in 1893 none of the women were married. Half of them married later on. In most cases marriage had a negative effect on their professional careers; family life and a professional career could not be combined.

Keywords: Swedish gymnastics; physical education; physiotherapy; women's careers; marriage; early twentieth century.